

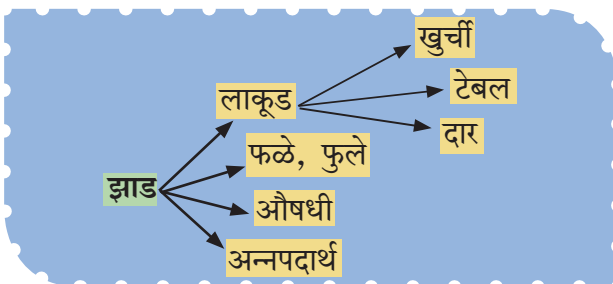
१. काहीतरी आहे, पण काय आहे?

- प्रस्तावना
- अंतिम सत्ता : संख्या व स्वरूप
- भारतीय तत्त्वज्ञानातील सत्तामीमांसा
- पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील सत्तामीमांसा
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रस्तावना

तत्त्वज्ञानाची ओळख करून घेताना मागच्या वर्षी आपण त्यामधील तीन प्रमुख प्रश्न आणि त्यामधून निर्माण होणाऱ्या शाखांची थोडी माहिती घेतली आहे. सत्तामीमांसा ही तत्त्वज्ञानाची शाखा 'काय आहे'? या प्रश्नाचे उत्तर शोधते. या शोधात सत्, असत्, नित्य, अनित्य, ईश्वर इत्यादी संकल्पना कशा निर्माण झाल्या याचा अभ्यासही आपण केला. सत्तामीमांसेतील काही सिद्धांत, संकल्पना, समस्या आणि त्यांचे महत्त्व आपण या वर्षी समजून घेऊया.

आपण सगळे एका अफाट विश्वाचा भाग आहोत. या विश्वात अनेक प्रकारच्या, अनेक गुणधर्मांच्या परस्परांशी निगडीत अगणित वस्तू आहेत. या सगळ्या वस्तूंच्या एकमेकांशी विविध तऱ्हांच्या आंतरक्रिया होत असल्यामुळे जगात क्षणोक्षणी असंख्य घटना घडत असतात. वस्तूंच्या स्वरूपामध्ये बदल होत असतात. अशा या जगाचे शक्य तेवढे ज्ञान मिळवण्याचा ध्यास माणसाने प्राचीन काळापासूनच घेतला. त्यासाठी त्याने केलेल्या प्रयत्नांमधूनच तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांची निर्मिती झाली. सभोवतालच्या जगाचे निरीक्षण करून त्या निरीक्षणाच्या आधाराने विचार करताना, सुरुवातीला त्याच्या हे लक्षात आले, की काही ठराविक मूळ घटकांमधूनच जगातल्या या असंख्य वस्तू उत्पन्न होतात. वरकरणी वेगवेगळ्या वाटणाऱ्या अनेक वस्तू मुळात एकाच कुठल्या तरी गोष्टीपासून निर्माण झालेल्या असतात किंवा केलेल्या असतात.

जसे, तुम्ही वर्गात सभोवताली पाहिले तर तुमच्या लक्षात येईल, की टेबल, खुर्ची, बाके, दारे-खिडक्या आणि त्यांच्या चौकटी हे सगळे लाकडापासून तयार केले आहे. लाकूड झाडांपासून मिळते. पण लाकडाबरोबरच झाडांकडून किंवा एकंदरीतच वनस्पतींपासून कितीतरी वस्तू आपल्याला मिळतात. पाने, फुले, फळे यांबरोबरच अनेक अन्नपदार्थ तसेच औषधे वनस्पतींपासून आपण तयार करतो. बांबूसारखी बहुपयोगी वनस्पती तर अनेक उपयोगी वस्तूच नव्हे तर कलात्मक वस्तू बनवण्यासाठीही उपयोगात येते.

चला जमवूया!

बांबूपासून निर्माण होणाऱ्या वस्तूंची माहिती मिळवून त्यांचे वर्गीकरण करा.

वरील उदाहरणे मानवनिर्मित वस्तूंची आहेत. निसर्गातही एकाच गोष्टीची अनेक रूपे आपण अनुभवतो. लहानशी ठिणगी, जळता निखारा, पेटलेला पाचोळा, जंगलाला लागलेला वणवा ही सगळी अग्निचीच रूपे! जलचक्र, अन्नसाखळी ही निसर्गक्रमाने एखाद्या गोष्टीचे दुसऱ्यात रूपांतर होण्याचीच उदाहरणे आहेत. अंडे, अळी/सुरवंट, कोश, फुलपाखरू या म्हटले तर वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत, म्हटले तर एकाच जिवाच्या वेगवेगळ्या अवस्था आहेत.

चला लिहूया!

‘एकाच गोष्टीची अनेक रूपे’ याची विविध उदाहरणे मिळवा आणि त्यांचे निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित असे वर्गीकरण फळ्यावर लिहा.

अशाच प्रकारच्या निरीक्षणांमधून माणसाने अंदाज केला, की जगात सर्वत्र वैविध्य भरून राहिले असले, तरी मुळात ते काही मर्यादित मूळ घटकांपासून तयार झाले असले पाहिजे. हा अंदाज बरोबर असला तरी त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण झाले. मूळ घटकांमध्ये काही बदल झाल्यामुळे इतर वस्तूंची निर्मिती झाली, असे मानले तर ते बदल कोणत्या कारणांमुळे झाले? बदलांची

प्रक्रिया काय होती? हे बदल आपोआप झाले की कोणी घडवून आणले? घडवून आणले असले, तर कुठल्या उद्देशाने? या प्रश्नांबरोबरच दोन अगदी मूलभूत प्रश्न माणसाला पडले ते म्हणजे या मूलभूत घटकांची संख्या नेमकी किती आहे, एक, दोन की अनेक? त्यांचे स्वरूप काय आहे? म्हणजेच त्यांच्यामध्ये असे कोणते गुणधर्म आहेत ज्यामुळे एवढ्या निरनिराळ्या वस्तू त्यांच्यापासून उत्पन्न होऊ शकल्या? या पाठात मुख्यतः आपण या दोन प्रश्नांना भारतीय आणि पाश्चात्य परंपरेत जी उत्तरे दिली गेली आहेत त्यातील काहींचा अभ्यास करणार आहोत. म्हणूनच या पाठाचे शीर्षक आहे, 'काहीतरी आहे, पण काय आहे'?

तत्त्वज्ञानाला अंतिम सत्तेचे स्वरूप समजून घेण्यात रस असतो असे म्हटले जाते. इथे सुरुवातीलाच आपण हे लक्षात घेऊया की 'सत्ता' हा शब्द "सत्" म्हणजे जे वस्तुतः अस्तित्वात आहे, जे खरे किंवा वास्तविक आहे, त्याचा निदर्शक आहे. त्याचा राजकीय, आर्थिक किंवा इतर कुठल्याही वर्चस्वाशी वा प्रभुत्वाशी संबंध नाही. आपण मागच्या वर्षी पाहिल्याप्रमाणे जे 'सत्' असते त्याचे अस्तित्व आणि स्वरूप कुठल्याही व्यक्तीवर किंवा अनुभवावर अवलंबून नसते. 'सत्ता' याचा अर्थ 'सत् त्व' किंवा 'सत् असणे'. अशी सत्ता, म्हणजे जे जे अस्तित्वात आहे, ज्यांना ज्यांना आहे, त्या सर्वांच्या मुळाशी असणारे अस्तित्व किंवा सत् म्हणजे अंतिम सत्ता. तिला अंतिम म्हणण्याचे कारण असे, की अस्तित्वात असलेल्या सर्व गोष्टींचे मूळ शोधण्याच्या प्रक्रियेत ही सत्ता आपल्याला शेवटी म्हणजे 'अंतिमतः' गवसते. ही सत्ता स्वतः इतर कुठल्याही अस्तित्वापासून निष्पन्न झालेली नसते. म्हणूनच अंतिम सत्तेच्या घटकांना मूलभूत म्हटले जाते.

हे एका उदाहरणाच्या साहाय्याने अधिक चांगल्या पद्धतीने समजू शकेल. झाडांची खोडे, फांद्या, डहाळ्या, पाने, फुले, फळे हे सगळे आपल्याला दिसते, पण जी मुळे झाडांचे पोषण करतात, त्यांना मातीशी धरून ठेवतात, ती मुळे जमिनीच्या पोटात दडलेली असतात, ती सहसा नजरेस पडत नाहीत. पण झाडांचे अस्तित्व त्यांच्यावर अवलंबून असते. अनुभवाला येणाऱ्या, दृश्य जगाच्या मुळाशी असणारी अंतिम सत्ता

शोधण्याचा, जाणण्याचा प्रयत्न तत्त्वज्ञांनी विचारांच्या, संकल्पनांच्या पातळीवर केला. तत्त्वज्ञांनी जी वैचारिक झेप त्या काळात घेतली, तिला आधुनिक वैज्ञानिक पद्धतीची जोड मिळाल्यावर या प्रवासाने वेग घेतला. त्यामधूनच आपण आवर्तसारणीपर्यंत पोचलो आहोत.

या सर्व प्रवासात तत्त्वज्ञांना पडलेले प्रश्न, ते सोडविण्यासाठी वापरलेल्या पद्धती आणि सुचलेली उत्तरे व त्यासाठी वापरलेली परिभाषा यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. तत्त्वचिंतनाने काळाच्या ओघात जी वळणे घेतली, त्यामधून विज्ञानाला दिशा सापडत गेलेल्या दिसतात. अंतिम सत्तेच्या संख्येबद्दल आणि स्वरूपाबद्दल तत्त्वज्ञांनी जे विचार मांडले, त्यातील प्रमुख विचारांचा अभ्यास आता करूया.

भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही परंपरांमध्ये तत्त्वचिंतनाच्या आरंभीच्या काळातच विश्वाच्या मूळ स्वरूपाबद्दलचे चिंतन आढळून येते. वैदिक परंपरेतील नासदीय सूक्त, ग्रीक परंपरेतील सॉक्रेटिसपूर्व चिंतन ही त्याचीच उदाहरणे आहेत. हे चिंतन बरेचसे तर्काधारित कल्पना या स्वरूपाचे होते. मुख्य म्हणजे पुराणकथांप्रमाणे नैसर्गिकरित्या घडणाऱ्या घटनांचे, अस्तित्वात असणाऱ्या वस्तूंचे स्पष्टीकरण करताना, या चिंतनात दैवी किंवा अतिभौतिक अस्तित्व, घटना यांचा आधार घेतला गेला नव्हता. या प्रकारच्या चिंतनात जेव्हा अधिकाधिक सुस्पष्टता यायला लागली, तेव्हा भारतीय परंपरेत 'द्रव्य' या संकल्पनेचा, तर पाश्चात्य विचारधारेत 'सबस्टन्स' (substance) या संकल्पनेचा उदय झाला. जगाचे ज्ञान आपल्याला मुख्यतः इंद्रियानुभवांच्या माध्यमामधून होते. आपण गेल्या वर्षी पाहिल्याप्रमाणे, अनुभव आणि जिचा अनुभव येतो ती वस्तू यांमध्ये फरक असतो. अनुभवाला येणारी प्रत्येक गोष्ट अस्तित्वात असतेच असे नाही. उदा. मृगजळ. याउलट अस्तित्वात असलेली प्रत्येक गोष्ट इंद्रियानुभवांचा विषय असतेच असेही नाही. उदा. अणू.

भौतिक वस्तूंचा जो अनुभव आपल्याला येतो तो अनुभव त्यांचे रूप, रंग, आकार, प्रकार, त्यांची परिमाणे, त्यांचा इतर वस्तूंशी असलेला संबंध या प्रकारचा असतो. आपण जर संतरे खाल्ले, तर त्याचा नारिंगी-पिवळा रंग, गोल आकार, आंबट-गोड वास आणि चव, शीतल स्पर्श या सगळ्यांचा अनुभव

आपल्याला येतो. ते लहान आहे की मोठे, ते मोसंब्यापेक्षा वेगळे कसे आहे हेही आपण अनुभवतो. पण संतरे म्हणजे फक्त त्याचा रंग, वास, चव, स्पर्श, आकार यांचा समूह की आणखी काही? तुम्ही म्हणाल, हा काय प्रश्न आहे? रंग, वास इत्यादी हे संज्ञाचे गुणधर्म आहेत, ते म्हणजे संतरे नव्हे. तुमचा त्यामागचा विचार असा आहे, की हे सगळे ज्या कशाचे गुणधर्म आहेत, ते म्हणजे संतरे. ते गुणधर्म त्याच्या आधारेच असतात. हा जो अनुभवाला येणाऱ्या गुणधर्मांचा आधार असतो, तो म्हणजेच द्रव्य. गुण, परिमाण (मोजमाप), संबंध हे सगळे 'कशाचे तरी' असतात. ते स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असू शकत नाहीत. त्यांचे अस्तित्व द्रव्यावर अवलंबून असते. रंग, गंध, आकार इ. एकाच वेळी अनेक द्रव्यांमध्ये असू शकतात. पण द्रव्यांशिवाय मात्र ते अस्तित्वात नसतात. तुलनेने द्रव्य मात्र विशिष्ट गुणांच्या अस्तित्वावर अवलंबून नसते. वर्गातला फळा काळा, हिरवा किंवा पांढरा असू शकतो, पण रंग बदलला तरी फळा हा फळाच राहतो. छोट्या रोपाचे झाड होते, झाडाचा वृक्ष होतो, पण मूळ द्रव्य तेच राहते. थोडक्यात, द्रव्यांचे गुणधर्म, मोजमाप, परस्परसंबंध बदलले, तरी द्रव्याचे अस्तित्व कायम राहते.

अंतिम सत्ता : संख्या व स्वरूप

तत्त्वज्ञांपुढचा प्रश्न असा होता, की अशी किती द्रव्ये अस्तित्वात आहेत? जी आहेत ती काही मूलभूत द्रव्यांपासून निर्माण होतात का? ती मूलभूत द्रव्ये कोणती? ती किती आहेत? आपल्या परंपरेतील पंचमहाभूतांची कल्पना तुम्हांला माहितीच असेल. पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश यांना पंचमहाभूते मानले जाते. याचे कारण असे, की याच पाच मूलतत्त्वांच्या किंवा द्रव्यांच्या वेगवेगळ्या प्रमाणात होणाऱ्या मिश्रणातून सर्व भौतिक जग आकाराला येते अशी तेव्हा समजूत होती. आस्तिक दर्शनांनी पंचमहाभूतांची कल्पना स्वीकारली होती. चार्वाकांनी आकाश सोडून इतर चार तत्त्वे मान्य केली. प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ एम्पिडोक्लिस यानेही पृथ्वी, जल, अग्नि, वायू यांनाच महाभूते मानले.

आज आपल्याला हे ठाऊक आहे, की या पाच किंवा चार महाभूतांना मूलद्रव्ये मानता येणार नाही, कारण वैज्ञानिक विश्लेषणातून ही द्रव्ये कशापासून उत्पन्न

होतात हे आपल्याला कळले आहे. हायड्रोजनचे दोन अणू आणि ऑक्सिजनचा एक अणू मिळून पाण्याचा रेणू तयार होतो, म्हणून पाणी हे मूलद्रव्य असू शकत नाही. याचा अर्थ तत्त्वज्ञानाने मूलद्रव्यांचा वेध घेण्याचा जो प्रयत्न केला तो चुकीचा होता असा मात्र होत नाही. कारण 'मूलद्रव्य' ही संकल्पना चुकीची नाही. विज्ञानपूर्व काळात, केवळ बुद्धिच्या आणि सामान्य निरीक्षणांच्या बळावर मूलद्रव्यांची संख्या किती या प्रश्नाचे अचूक उत्तर देणे शक्य नव्हते. पण हा प्रश्न तत्त्वज्ञानाने उपस्थित केल्यामुळे विज्ञानाची वाटचाल त्या दिशेने होऊन उत्तरे सापडली हे विसरता येणार नाही.

चला विचार करूया.

आकाशाचा रंग, इंद्रधनुष्यातले सप्तरंग हे कुठल्या द्रव्याचे गुणधर्म आहेत?

तार्किक दृष्टीने पाहिले, तर 'विश्वाच्या मुळाशी किती घटक आहेत'? या प्रश्नाचे उत्तर एक, दोन किंवा अनेक यांपैकीच एक असू शकते, हे स्पष्टच आहे. त्यामुळेच वेगवेगळ्या तत्त्वज्ञांनी किंवा तत्त्वप्रणालींनी दिलेल्या उत्तरांचे वर्गीकरण एकतत्त्ववाद, द्वितत्त्ववाद, अनेकतत्त्ववाद या प्रकारांमध्ये करता येते. त्याचप्रमाणे या घटकांचे स्वरूप काय आहे या प्रश्नाच्या संभाव्य उत्तरांचेही ठराविक प्रकारात विभाजन करता येते. आपण गेल्या वर्षी पाहिल्याप्रमाणे अस्तित्वात असलेल्या सगळ्या वस्तूंची सजीव आणि निर्जीव अशी वर्गवारी करता येते. निर्जीव वस्तू भौतिक, जड असतात तर सजीवांमध्ये जडाबरोबरच चैतन्याचे अस्तित्वही असते. साहजिकच, अंतिम सत्ता मुळात जडरूप आहे किंवा चैतन्यरूप आहे किंवा जड आणि चेतन हे दोन्ही अंतिम सत् आहेत असे पर्याय तार्किकदृष्ट्या संभवतात. त्यामधून जडवाद, चिदवाद आणि वास्तववाद असे तीन वेगवेगळे सिद्धांत निष्पन्न होतात. वेगवेगळ्या संस्कृतींमध्ये तत्त्वचिंतन काहीसे बदलत असले, तरी त्यामध्ये विचारले जाणारे प्रश्न बरेचसे एकसारखे असतात. त्यांच्या उत्तरांचे तेच पर्याय वेगवेगळ्या परंपरांनुसार वैशिष्ट्यपूर्ण रूपात पुढे येतात. भारतीय आणि पाश्चात्य परंपरांमधील सत्तामीमांसेतील या मुख्य सिद्धांताची ओळख आता करून घेऊया.

भारतीय तत्त्वज्ञानातील सत्तामीमांसा

भारतीय परंपरेत आस्तिक आणि नास्तिक, दोन्ही प्रकारच्या दर्शनांमध्ये अंतिम सत्तेच्या संख्येबद्दल आणि स्वरूपाबद्दलचे चिंतन आढळते. त्यातील काही प्रमुख सिद्धांतांचा थोडक्यात आढावा घेऊया. हा आढावा घेताना ऐतिहासिक कालक्रमाचाही विचार करण्याची गरज आहे. बहुसंख्य दर्शने अनेकतत्त्ववाद मान्य करतात. यांमध्ये चार्वाक, जैन, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. मात्र, अंतिम सत्तेच्या स्वरूपाबद्दल त्यांच्यामध्ये काही मतभेद आहेत. प्रमुख दर्शनांमध्ये जडवाद स्वीकारणारे चार्वाक हे एकमेव दर्शन आहे. विश्वाचे मूळ स्वरूप जड म्हणजे अचेतन, भौतिक स्वरूपाचे आहे आणि त्या जडामधूनच चैतन्याची उत्पत्ती होते असे जडवाद सांगतो. जडवादी हे सहसा अनेकतत्त्ववादी असतात असे तत्त्वज्ञानाचा इतिहास सांगतो. म्हणजेच त्यांच्या मते अंतिम सत्तेची संख्या दोनपेक्षा अधिक असते. मात्र, अंतिम तत्त्वांची संख्या कितीही असली, तरी अंतिम तत्त्व जडस्वरूपाचेच असते, असे हे सिद्धांत मानतात.

चार्वाक दर्शन

चार्वाकांचे मत असे आहे, की पृथ्वी, जल, अग्नी आणि वायू या चार भौतिक घटकांपासून सगळ्या विश्वाची निर्मिती होते. या विश्वाचा कोणी निर्माता नाही. या चार मूलभूत घटकांमध्ये ज्या आंतरक्रिया होतात, ज्या प्रकारची संयुगे निर्माण होतात त्यांमधून कुठल्याही निर्मात्याशिवाय, उद्दिष्टांशिवाय विश्वातील सर्व गोष्टींची निर्मिती होत असते. जीवांमध्ये आढळणारी जाणीव किंवा चैतन्य यांचा आधार 'आत्मा' असे काही स्वतंत्र तत्त्व असते हा इतर अनेक दर्शनांचा विचार चार्वाकांना मान्य नाही. चार महाभूतांच्या विशिष्ट प्रकारे एकत्र येण्यातूनच जिवंत किंवा चेतनायुक्त शरीर निर्माण होते असे त्यांचे मत आहे. निर्जीव घटकांच्या एकत्र येण्यातून सजीवाची निर्मिती कशी होते याचे उत्तर त्यांच्या मते त्या विशिष्ट प्रकारात दडलेले आहे. याबद्दलचे त्यांचे स्पष्टीकरण आपण तिसऱ्या प्रकरणात पाहणारच आहोत. एका अर्थाने चार्वाकमत आधुनिक विज्ञानाच्या जवळ जाणारे आहे. विज्ञानाप्रमाणेच चार्वाक

जडवाद आणि अनेकतत्त्ववाद स्वीकारतात.

जैन दर्शन

चार्वाकांप्रमाणेच नास्तिक दर्शनात समाविष्ट असणारे जैन दर्शन अनेकतत्त्ववादाचा पुरस्कार करते. जैन दर्शनात अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व गोष्टींचे जीव आणि अजीव या प्रकारांत वर्गीकरण केले जाते. अजीवांच्या म्हणजे चैतन्य नसलेल्या, निर्जीव वस्तूंच्या स्वरूपाची चर्चा करताना जैनांनी परमाणूंनी बनलेल्या जडतत्त्वाखेरीज गती, स्थिती, काळ आणि अवकाश यांचाही विचार केला आहे. विज्ञानात आपण हे शिकलोच आहोत, की प्रत्येक भौतिक वस्तू विशिष्ट अवकाश व्यापते. विशिष्ट काळात अस्तित्वात असते. ती वस्तू निर्माण होण्यासाठी गतीची आवश्यकता असते. तुम्ही आणि तुमचे मित्र-मैत्रिणी वर्गात एकच पुस्तक वाचत असलात, तरी त्या पुस्तकाची प्रत्येक प्रत वेगळ्या जागेत आहे. तुमच्या नंतरच्या बॅचमधल्या विद्यार्थ्यांनी तेच पुस्तक वाचले, तरी कदाचित ते तुमच्या पुस्तकानंतर छापलेले असेल. ते लिहिण्याच्या, छापण्याच्या प्रक्रियेत अनेक व्यक्ती-वस्तू यांचा सहभाग असतो.

प्रत्येक वस्तू जडाच्या अविभाज्य कणांपासून (पुद्गल) म्हणजे अणूंपासून तयार झालेली असते. जैनमतानुसार सजीवांची शरीरे, नैसर्गिक वस्तू एवढेच नव्हे तर मन, वाचा, श्वास हे देखील जडाचीच उत्पत्ती आहे. जीव किंवा आत्मा चैतन्ययुक्त असतो. आत्मा कधीच अचेतन असत नाही. 'शरीर हाच आत्मा' हे

चार्वाकमत जैनांना मान्य नाही. त्यांच्या मते आत्मा किंवा जीव शरीरापेक्षा वेगळा असतो. पुढच्या पाठात आपण जैनांनी जिवांचे जे प्रकार सांगितले आहेत ते आणि त्यांच्या स्वरूपाची चर्चा करणारच आहोत. इथे हे लक्षात ठेवणे पुरेसे आहे, की जैन अनेकतत्त्ववादी आहेत. ते भौतिक द्रव्य आणि चेतन द्रव्य/चैतन्य स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असते असे मानतात.

बौद्ध दर्शन : प्रतीत्यसमुत्पाद आणि सत्चे अनित्य स्वरूप

सिद्धार्थ गौतम बुद्धांना सत्तामीमांसेतील प्रश्नांमध्ये फारसा रस नव्हता. या प्रश्नांची चर्चा दुःखमुक्तीसाठी निरूपयोगी असते असे त्यांचे मत होते. दुःखाच्या समस्येच्या संदर्भात जी चार आर्यसत्ये त्यांनी मांडली, त्यामधून त्यांचा सत्विषयक दृष्टिकोन समजतो. ‘दुःखाला कारण असते’ या दुसऱ्या आर्य सत्याच्या मांडणीमध्ये त्यांनी प्रतीत्यसमुत्पादाचा सिद्धांत सांगितला आहे. या सिद्धांतानुसार विश्वात असणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीचे अस्तित्व कुठल्या ना कुठल्या दुसऱ्या गोष्टीवर अवलंबून असते. म्हणजेच प्रत्येक गोष्टीचे अस्तित्व सोपाधिक असते. ज्यावर वस्तूचे अस्तित्व अवलंबून असते, ती गोष्ट नष्ट झाल्यानंतर त्या वस्तूचे अस्तित्वही नष्ट होते. कार्यकारणाच्या परिभाषेत सांगायचे तर असे म्हणता येते, की प्रत्येक वस्तू किंवा घटनेच्या मागे काही ना काही कारण असते. कारणाशिवाय काहीच अस्तित्वात येत नाही. कारण असेल, तर कार्य निर्माण होतेच. त्याचप्रमाणे अस्तित्वासाठी आवश्यक

जातो. पण सूक्ष्मदर्शकामधून दिसू शकणाऱ्या गोष्टींचीही अतीसूक्ष्म परिमाणे असतातच. वस्तूंची तोडमोड होते तेव्हा त्यांचे छोट्या-छोट्या तुकड्यांमध्ये विभाजन होते. अपघातात फुटलेल्या गाडीच्या काचा तुम्ही कधी बघितल्या आहेत का? किती बारीक चुरा होतो त्या काचांचा! अशा अनुभवांमधून हे समजते, की दिसणाऱ्या

असलेली कारणे किंवा घटक नष्ट झाले, तर वस्तूही नष्ट होते. आपल्याला जंतूसंसर्गाने जेव्हा काही आजार होतो, तेव्हा डॉक्टर आपल्याला जंतूंचा नायनाट करणारे औषध देतात. जंतू नष्ट झाले की आजारही नाहीसा होतो. आरोग्यासाठी सकस आहाराची गरज असते. असा आहार मिळाला नाही, तर आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

प्रत्येक गोष्टीचा उगम दुसऱ्या कशावर तरी अवलंबून असतो असे सांगणाऱ्या या प्रतीत्यसमुत्पादाच्या सिद्धांतामधून बौद्ध दर्शनाचा अनित्यतेविषयीचा सिद्धांत निष्पन्न होतो. या सिद्धांतानुसार जगात जे जे काही आहे, ते कधी ना कधी नष्ट होणार आहे. म्हणजेच कशाचेच अस्तित्व नित्य किंवा शाश्वत नाही. जे जे आहे, ते अनित्य आहे, बदलणारे आहे; कारण प्रत्येक गोष्टीचे अस्तित्व दुसऱ्या कशावर तरी अवलंबून असते. अनित्यता, परिवर्तन हाच विश्वाचा गुणधर्म आहे. बौद्ध दर्शन ईश्वराचे आणि आत्म्याचे किंवा कुठल्याही नित्य द्रव्याचे अस्तित्व मुख्यतः याच कारणाने नाकारते.

वैशेषिक दर्शन

तुम्हांला हे कदाचित माहीत असेल, की अणू/परमाणू ही संकल्पना प्राचीन काळात वैशेषिकांनी मांडलेली आहे. आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या, आपल्याला दिसू शकणाऱ्या प्रत्येक वस्तूला काही आकारमान असते, म्हणूनच ती बघणे आपल्याला शक्य होते. अतिशय सूक्ष्म आकार असणाऱ्या वस्तू आपल्या डोळ्यांना दिसू शकत नाहीत. त्यामुळेच अशा वस्तू किंवा जीव बघण्यासाठी सूक्ष्मदर्शकाचा उपयोग केला

वस्तू अतिशय बारीक, सूक्ष्म, डोळ्यांना दिसू न शकणाऱ्या कणांनी तयार झालेल्या असतात. तंत्रज्ञान जेवढे प्रगत तेवढे वस्तूंचे अतिशय छोट्या कणांमध्ये विभाजन करण्याची आपली क्षमता जास्त!

चला बोलूया!

वस्तूंचे बारीक कणांत रूपांतर करण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या घरगुती तंत्रज्ञानाची उदाहरणे सांगा. उदा. जाते, पाटा-वरवंटा, मिक्सर इत्यादी.

वैशेषिकांना हे लक्षात आले, की वस्तूंचे असे विभाजन आपण करत राहिलो, तर अंतिमतः आपण ज्यांचे विभाजन करणे शक्यच होणार नाही अशा अविभाज्य कणांपर्यंत पोहोचू. प्रत्यक्षात अशा कणांपर्यंत त्यांना पोहचता आले नाही, तरी त्यांच्या तर्कबुद्धीच्या झेपेमधून अशा कणांची शक्यता त्यांच्या लक्षात आली. त्या अविभाज्य कणांनाच त्यांनी 'परमाणू' हे नाव दिले. सगळ्या भौतिक वस्तू पृथ्वी, जल, अग्नि आणि वायू यांचे परमाणू एकत्र येण्यामधून निर्माण होतात, तर वस्तूंचा विनाश हे एकत्र आलेले परमाणू एकमेकांपासून विलग होण्यामुळे होतो. परमाणू स्वतः मात्र नित्य, शाश्वत असतात. म्हणजे ते निर्माणही होत नाहीत आणि त्यांचा विनाशही होऊ शकत नाहीत. ते कायमच अस्तित्वात असतात. थोडक्यात म्हणजे परमाणू हे नित्य आणि अविनाशी असतात. मात्र, त्यांच्यामधून उत्पन्न होणाऱ्या वस्तू अनित्य आणि नष्ट होऊ शकणाऱ्या असतात. वर उल्लेख केलेल्या चार महाभूतांखेरीज आकाश हे पाचवे महाभूत तसेच दिक्, काल, मनस आणि आत्मा अशी एकूण नऊ द्रव्ये विश्वाला आधारभूत आहेत असे वैशेषिकांचे मत आहे.

दृश्य जगाचे स्पष्टीकरण वैशेषिक ही नऊ द्रव्ये, त्यांचे गुणधर्म, क्रिया, त्यांच्यामधील समानता, त्यांची वैशिष्ट्ये आणि त्यांच्यामधील संबंध यांच्या संदर्भात करतात. वैशेषिक सत्तामीमांसेचे एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे या स्पष्टीकरणात प्रारंभीच्या काळात ते फक्त

अस्तित्वाची म्हणजे अस्तित्वात असणाऱ्या गोष्टींची चर्चा करत होते. पण नंतर त्यांनी अनस्तित्वाची म्हणजे अभावाचीही चर्चा केली. जगाबद्दलच्या आपल्या ज्ञानामध्ये 'काय आहे' याच्याच बरोबर 'काय नाही' याचाही समावेश असतोच. तुम्ही परीक्षेच्या जागी पोहोचता आणि एकदम लक्षात येते, की अरे अमुक एक मित्र किंवा मैत्रिण परीक्षेला आलेलीच नाही. सहलीला गेल्यावर अशा येऊ न शकलेल्या व्यक्तीचा अभाव आपल्याला जाणवतो. दुकानात आपल्याला हव्या असलेल्या वस्तू कधीकधी नसतात. जगाचा आपला अनुभव असा अस्तित्व आणि अनस्तित्व, भाव (असणे) आणि अभाव (नसणे), हे आहे आणि ते नाही या दोन्हींचा मिळून तयार होतो हे वैशेषिकांना ठळकपणे जाणवले आणि म्हणून त्यांनी अभावाची सविस्तर चर्चा केली. वैशेषिकांचा अंतिम सत्तेबद्दलचा विचार हा अनेकतत्त्ववादी आणि वास्तववादी आहे.

सांख्य दर्शन

भारतीय परंपरेत द्वितत्त्ववादाची पद्धतशीर मांडणी सांख्य दर्शनाने केली आहे. सांख्यदर्शन वास्तववादही स्वीकारते. जडतत्त्व आणि चेतनतत्त्व स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असतात असे सांख्यांचे मत आहे. ही दोन्ही तत्त्वे अनादी, अनंत आहेत. सांख्य चेतनतत्त्वाला 'पुरुष' असे संबोधतात. चैतन्य हा या पुरुषाचा केवळ एक गुणधर्म नाही, तर त्याचे सारस्वरूप आहे. पुरुष म्हणजे शुद्ध चैतन्य! या तत्त्वात जडाचा अंशही नसतो. त्यामध्ये कुठल्याही प्रकारचे परिवर्तन होत नाही. पुरुष अकर्ता असतो, म्हणजे तो कुठलीही कृती करत नाही. भौतिक वस्तूंच्या जगापलीकडे त्याचे अस्तित्व असते. बदल, कृतीशीलता, उत्पत्ती, विनाश ही सगळी जडतत्त्वाची लक्षणे आहेत.

सांख्य जडतत्त्वाला 'प्रकृती' म्हणतात. प्रकृतीचे सत्त्व, रज आणि तम असे तीन घटक असतात. सर्व जड, भौतिक वस्तू प्रकृतीपासून निर्माण होत असल्यामुळे सर्व वस्तूंमध्ये हे तीन घटक कमीअधिक प्रमाणात असतात. प्रकृतीच्या मूळ अवस्थेत हे तीनही साम्यावस्थेत असतात. म्हणजे कोणतेही तत्त्व इतरांवर कुरघोडी करत नाही. पुरुष प्रकृतीच्या संयोगाने ही साम्यावस्था बदलते आणि या तीन गुणांची घुसळण होते. मग क्रमाक्रमाने

पूर्ण दृश्य जग निर्माण होते. बुद्धी किंवा महत, अहंकार, मनस, ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये, पाच सूक्ष्म घटक (तन्मात्रा) आणि पाच स्थूल घटक (पंचमहाभूते) असा हा सूक्ष्माकडून स्थूलाकडे जाणारा प्रकृतीच्या उत्पत्तीचा क्रम आहे. सांख्य असे मानतात, की प्रलयाच्या काळात प्रत्येक घटक आपल्या मूळ रूपात परत येऊ लागतो आणि हळूहळू सगळे दृश्य जग पुन्हा एकदा प्रकृतीमध्ये विलय पावते. उत्पत्ती आणि विनाश या अवस्था पुन्हापुन्हा येतच राहतात.

भारतीय परंपरेतील काळाची कल्पना चक्राकार आहे. काळाच्या या चक्राकार किंवा वर्तुळाकार गतीमुळे विश्वामध्ये त्याच त्याच अवस्थांची एकाच क्रमाने पुनरावृत्ती होत राहते असे मानले जाते. भारतीय संस्कृतीतील 'युग' ही संकल्पना याच वर्तुळाकार कालसंकल्पनेशी निगडीत आहे.

चला जाणून घेऊया!

भारतीय परंपरेतील चार युगांची कल्पना माहिती करून घ्या. या परंपरेतील काळाच्या कल्पनेशी तिचा असलेला संबंध जाणून घ्या.

सांख्यांच्या सत्तामीमांसेचा थोडक्यात गोषवारा असा, की जडतत्त्व आणि चेतनतत्त्व स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असून त्यांचे गुणधर्म परस्परविरुद्ध आहेत. जडात चैतन्याचा अंशही नाही, तसाच चैतन्यात जड-द्रव्य कणभरही नाही. मनुष्यामध्ये मात्र शरीर आणि आत्मा; म्हणजे जड, भौतिक द्रव्य आणि चैतन्य हे दोन्ही एकत्र आलेले दिसतात. मग मनुष्य वास्तविक काय आहे? जडरूप की चैतन्यरूप? याचा विचार आपण तिसऱ्या पाठात करू.

अद्वैत वेदांत दर्शन

हे सर्व विश्व मुळात एकच आहे, त्यात अस्तित्वात असणारी प्रत्येक गोष्ट म्हणजे एका अत्यंत विराट पुरुषाच्या देहाचाच एक भाग आहे, अशी कल्पना भारतीय परंपरेत अगदी पूर्वीपासून म्हणजे ऋग्वेदापासून आढळते. विश्वाच्या या एकत्वाच्या कल्पनेचा परिपोष उपनिषदांमध्येही झालेला दिसतो. विश्वात सर्वत्र भरून असलेल्या या एकमेव सत् तत्त्वाला 'ब्रह्म' म्हटले गेले.

आदि शंकराचार्यांनी एकतत्त्ववादाच्या केलेल्या विवरणानुसार जगात अनुभवाला येणारी अनेकता, वैविध्य, परिवर्तन या गोष्टी म्हणजे निव्वळ भास असून, केवळ ब्रह्मच नित्य, शाश्वत, अपरिवर्तनीय असे अस्तित्त्व आहे. अस्तित्त्वात जे काही आहे, ते फक्त ब्रह्मच आहे, त्यात कुठलाही बदल खरे तर होत नाही. आपल्याला बदल झाल्यासारखे वाटते, पण तो प्रत्यक्षात होतच नाही. आपल्याला आपण अनेक गोष्टी/वस्तू अनुभवतो आहोत असे वाटते, पण वास्तवात सारे काही एकच आहे. अनेकत्व अस्तित्त्वातच नाही. एवढेच नव्हे, तर 'आपण' आणि आपल्याला अनुभवाला येणारे जे काही असेल, तेही वस्तुतः वेगळे नाहीच.

तुम्हांला सगळ्यांना स्वप्ने पडतात ना? स्वप्नात आपण अनेक व्यक्तींना भेटतो, अनेक वस्तू बघतो, त्यांचा अनुभव घेतो. पण स्वप्नात अनुभवलेले जग खरे नसते. तसेच स्वप्नाचे अस्तित्त्व आपल्या अस्तित्त्वापेक्षा वेगळे नसते, हे तुम्हांला माहीतच आहे. स्वप्न बघत असताना आपल्याला ते खरेच वाटते. जाग आल्यावर आपल्याला कळते, की जे अनुभवत होतो, ते तर फक्त स्वप्न होते, वास्तव नव्हे. त्याचप्रमाणे जागेपणी आपण जे बदल, वैविध्य अनुभवतो ती केवळ माया आहे, भास आहे हे आपल्याला सत्चे यथायोग्य ज्ञान झाल्यावर कळते. या ज्ञानालाच 'ब्रह्मज्ञान' असे म्हटले जाते.

शंकराचार्य सत्तेच्या तीन पातळ्यांचे वर्णन करतात. स्वप्नामध्ये आपण जे अनुभवतो, त्याला 'प्रातिभासिक' सत् म्हणतात. जागेपणी येणारा अनुभव व्यावहारिक सत्चा असतो. ते व्यावहारिक पातळीवरून खरेच असते, पण ज्याप्रमाणे जागे झाल्यावर स्वप्नातले जग मिथ्या ठरते, त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञान झाल्यावर व्यावहारिक सत्देखील त्या पातळीवरून मिथ्या ठरते. सत्च्या त्या अंतिम पातळीला 'पारमार्थिक' सत् असे शंकराचार्य म्हणतात. हे पारमार्थिक सत् मात्र कधीच खोटे ठरत नाही.

गेल्या वर्षी आपण 'दिसतं तसं नसतं' या पाठात

शुक्तिरजत-न्याय आणि रज्जूसर्प-न्याय ही जी उदाहरणे पाहिली ती हाच मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी दिली गेली आहेत.

ब्रह्मामध्ये कुठलेही गुणधर्म नाहीत, त्याला कुठलाही आकार नाही, म्हणून त्याला निर्गुण, निराकार म्हटले जाते. आपल्या अज्ञानामुळे आपल्याला एकमेव सत् असणाऱ्या ब्रह्माचा अनुभव येत नाही, तर गुणधर्मांनी युक्त, आकार असणाऱ्या अशा वस्तूंचा अनुभव येतो. ब्रह्म हे चैतन्यरूप आहे. हेच चैतन्य आपल्यामध्येही आहे. आपला आत्मा, आपले चैतन्य हेच ब्रह्म आहे हे अनुभवाला आले की आपल्याला ब्रह्मज्ञान होते असे अद्वैत वेदान्ताचे मत आहे. थोडक्यात, अद्वैत वेदान्त चिदवादी आणि एकतत्त्ववादी आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील सत्तामीमांसा

सॉक्रेटिसपूर्व काळातील तत्त्वज्ञांच्या एका परंपरेला विश्वाचे अंतिम स्वरूप जाणणे खूप महत्त्वाचे वाटत होते. या तत्त्वज्ञांनी अंतिम सत्बद्दल वेगवेगळ्या कल्पना मांडल्या. त्यांपैकी थेलिस, अर्नॅक्झिमेंडर, अर्नॅक्सिमिनस, अर्नॅक्सिगोरस, पारमेनिडिस, हेराक्लिटस इत्यादी एकतत्त्ववादी होते. मात्र ते एकतत्त्व नक्की कुठले होते, याबद्दल त्यांनी वेगवेगळी मते मांडलेली आहेत. मागच्या वर्षीच्या पुस्तकात तुम्ही त्यांचा उल्लेख वाचल्याचे तुम्हांला आठवते ना? आजच्या काळात, ही मते बरोबर होती की चूक यापेक्षा महत्त्वाचे आहे, ते ही मते मांडण्यामागचे या तत्त्वज्ञांचे चिंतन! हा पाश्चात्य तत्त्वचिंतनाचा अगदी आरंभीचा काळ होता. सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वी या तत्त्वज्ञांनी विश्वाचे जे निरीक्षण केले, त्यावर चिंतन केले त्याचा परिपाक म्हणजे ही मते.

मागील वर्षी सत्तामीमांसेची ओळख करून घेताना आपण नित्य आणि अनित्य या सत्संबंधीच्या दोन संकल्पना जाणून घेतल्या आहेत. वर उल्लेखलेल्या तत्त्वज्ञांपैकी पारमेनिडिसने नित्यत्वाला 'सत्' चे व्यवच्छेदक लक्षण मानले. ज्या कशाबद्दल आपण ते 'नाही', 'नव्हते' किंवा 'नसेल' असे म्हणू शकतो, ते खरेखुरे अस्तित्व नाही असे त्याचे मत होते. जे 'आहे' ते सदैव,

निरंतरपणे अस्तित्वात असते. त्याच्यासंबंधी 'नसणे' या क्रियापदाचा वापरच शक्य नाही. या भूमिकेमुळे पारमेनिडिसने गती, बदल, काळ, भेद यांपैकी काहीच सत् नाही असे प्रतिपादन केले. बदल होताना जे नसते ते अस्तित्वात येते, तर जे असते, ते नाहीसे होते. बदल 'नसण्याशी' संबंधित असल्यामुळे त्याला खरे अस्तित्व नाही. काळाची कल्पना बदलाशी निगडित आहे. परिवर्तन शक्य नसलेल्या विश्वात काळही असणे शक्य नाही.

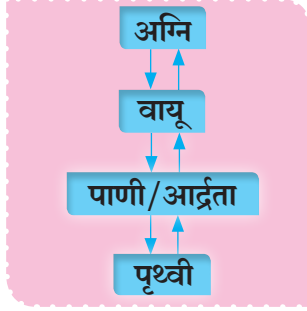
कालमापनाच्या विविध पद्धती

गती असेल, तर गतीमुळे वस्तू आपल्या जागा बदलतात. आपण वस्तू एका ठिकाणावरून दुसरीकडे हलवतो व स्वतःही इकडेतिकडे जात असतो. तर्कदृष्ट्या पाहिले तर हालचालीसाठी रिकाम्या जागेची, म्हणजे पोकळीची गरज असते. पण पोकळी म्हणजे जिथे काहीही नाही/नसते अशी जागा. हे लक्षात घेता, पोकळी किंवा रिकामे अवकाश अस्तित्वात असू शकत नाही. पोकळी नाही, तर गती नाही, गती नाही तर बदल नाही. वस्तू-वस्तूंमधला भेद असणे म्हणजे काय याचे याचप्रमाणे विश्लेषण केले, तर भेदही वास्तविक नाहीत असे म्हणावे लागते. कारण दोन वस्तूंमध्ये भेद असणे, म्हणजे त्यांमध्ये साम्य नसणे. पेन आणि पेन्सिल यांत आपण फरक करतो, कारण पेन जसे असते, तशी पेन्सिल नसते आणि पेन्सिल जशी असते, तसे पेन नसते.

या प्रकारच्या युक्तिवादांचा वापर करून पारमेनिडिसने असे प्रतिपादन केले, की जे सत् आहे, अंतिम मूलतत्त्व आहे ते एकमात्र आहे; संपूर्ण आहे. त्यामध्ये कुठेही पोकळी नाही, 'नसतेपण' नाही. ते नित्य आणि शाश्वत आहे. ते निर्माण झालेले नाही, ते नष्टही होणार नाही. म्हणजेच त्याला आरंभही नाही आणि अखेरही नाही. केवळ

तर्कबुद्धीचा उपयोग करून एखादा सिद्धांत कसा रचता येतो याचे पारमेनिडिसचे चिंतन हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

हेरॅक्लिटस या तत्त्वज्ञाने मात्र पारमेनिडिसच्या पूर्ण विरुद्ध भूमिका घेतली. त्याच्या मते, 'सत्'चे मूळ लक्षण परिवर्तन हेच आहे. सत् हे सतत परिवर्तनशील असते. विश्व हे अनित्य स्वरूपाचे आहे. अग्नीची ज्वाला सतत लवलवत असते. एकीकडे इंधन 'स्वाहा' करतानाच धूर, राख उत्पन्न करते. अग्नीच्या या अशा स्वरूपामुळेच त्याने अग्नीला मूलद्रव्य मानले.

'एकाच नदीत दोन वेळा पाऊल टाकता येत नाही' हे त्याचे वचन सुप्रसिद्ध आहे. याचा अर्थ असा, की विश्वात सातत्य असले तरी शाश्वतता, नित्यता नाही. विरोधी तत्त्वांच्या संघर्षामधून, ताणांमधून विश्वाला काहीशी स्थिरता लाभते.

हा विचार स्पष्ट करण्यासाठी हेरॅक्लिटस धनुष्याचे उदाहरण देतो. तुम्ही कधी खेळातले धनुष्य तयार केले आहे? निदान हाताळले तरी आहे? धनुष्याच्या दोरीच्या दोन्ही टोकांवर जोपर्यंत समान ताण असतो, तोपर्यंत त्याचा वक्राकार टिकून राहतो. ताण कमी-जास्त झाला, की दोरी तुटते आणि धनुष्य सरळ होते. म्हणजे धनुष्याचा वक्राकार दोन विरुद्ध, पण समान ताणांमुळे अस्तित्वात येतो आणि टिकतो. अनित्यता आणि संघर्षातून येणारे स्थैर्य हे 'सत्' चे गुणधर्म आहेत. पारमेनिडिसप्रमाणे हेरॅक्लिटसही एकतत्त्ववादी असला, तरी अंतिम 'सत्'च्या स्वरूपाबद्दल मात्र त्यांची मते पूर्ण विरोधी आहेत.

जगात प्रत्यक्ष अनुभवायला येणारी अनित्यता आणि सत्ला नित्यत्व असायलाच हवे या मताचा प्रभाव यांचा मेळ घालण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. सॉक्रेटिसपूर्व काळात या संदर्भात एम्पिडोक्लिस आणि डेमॉक्रिटस यांचा अनेकतत्त्ववाद लक्षणीय आहे. एम्पिडोक्लिसने पृथ्वी,

जल, अग्नी आणि हवा असे चार मूलघटक मानले. आकर्षण आणि विकर्षण या दोन बलांमुळे हे घटक एकत्र येतात आणि दूर जातात. यांमधूनच जगाची जडणघडण होते असे त्याचे मत होते.

डेमॉक्रिटस आणि त्याचे गुरू ल्युसिपस जडवादी होते. जड वस्तूंचे विभाजन करण्याच्या प्रक्रियेची परिणती भौतिक द्रव्याच्या अविभाज्य कणापर्यंत म्हणजे अणूपर्यंत पोहचण्यात होईल हे त्यांच्या लक्षात आले. विश्वात असे मोजता येणार नाहीत एवढ्या संख्येने अणू असतात. अणू मुळातच गतिशील असतात. विश्वाच्या पोकळीत ते सतत भिरभिरत असतात. ते वेगवेगळ्या आकारांचे आणि लहान-मोठे असतात. त्यांच्यामध्ये मुळात गुणात्मक फरक नसतो. पण सततच्या गतिशीलतेमुळे आणि वेगवेगळे आकार असल्यामुळे ते एकमेकांशी जोडले जातात आणि त्यांमधून वस्तू निर्माण होतात. या वस्तूंचे मात्र निरनिराळे गुणधर्म असतात. अणू एकमेकांपासून यांत्रिक क्रिया-प्रतिक्रियांमुळे वेगळे झाले की वस्तू नष्ट होतात. विश्वातल्या या 'घडामोडी' कुठल्याही हेतूसाठी होत नाहीत, त्यामागे कुठलाही उद्देश नाही असे डेमॉक्रिटस मानत असे.

चला लिहूया!

वैशेषिकांची 'परमाणू' संकल्पना व डेमॉक्रिटसची 'अणु' संकल्पना यांची तुलना करा.

प्लेटो

सॉक्रेटिसपूर्वीच्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात 'सत्'च्या स्वरूपाबद्दल दोन मुख्य प्रवाह आढळतात. एका मतानुसार जे बदलते, अनित्य आहे ते अंतिम सत् नव्हे. अंतिम सत् अविकारी (न बदलणारे), अविनाशी (नष्ट न होणारे) आणि शाश्वत असते. दुसऱ्या मतानुसार, अनित्यता, निरंतर परिवर्तनशीलता हेच 'सत्'चे वास्तविक रूप आहे. हे विश्व अनित्य आहे, त्यात सतत बदल होत असतात. हे एकच न बदलणारे नित्य सत्य आहे. सॉक्रेटिसचा शिष्योत्तम प्लेटो याने आपल्या दोन जगांच्या उपपत्तीमध्ये या दोन्ही तत्त्वांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला.

आपल्या सभोवतालचे जग हे सतत बदलत असते

ही आपल्या नेहमीच अनुभवाला येणारी गोष्ट आहे. ती कशी नाकारणार? त्यामुळे हे जग वास्तव आहे असेच मानले पाहिजे. पण प्लेटोच्या मते या दृश्य जगाचे अस्तित्व तो ज्याला आकारांचे (forms), सारतत्त्वांचे जग म्हणतो त्या जगावर अवलंबून असते. त्या जगात अनेक विशिष्ट वस्तूंमध्ये समान असणारी सारतत्त्वे, सामान्ये असतात. ही सारतत्त्वे अवकाश-काल यांच्या पलीकडे असतात. ती निर्माणही होत नाहीत आणि नष्टही होत नाहीत. ती नेहमीच अस्तित्वात असतात आणि त्यांच्यामध्ये काहीही बदल होत नाहीत. आपण ज्यांना वृक्ष म्हणतो, ते किती वेगवेगळ्या आकार-प्रकारांचे, गुणधर्मांचे असतात. त्या सगळ्या तऱ्हेच्या विशिष्ट वृक्षांमध्ये काहीतरी समान असल्याखेरीज तर आपण त्यांना एका सामान्य नामाने संबोधणार नाही. कुठले 'सामान्य' त्या सगळ्यांमध्ये असते - वृक्षत्व.

चला बोलूया!

सामान्य वा सारतत्त्वाची उदाहरणे शोधा. प्लेटोच्या सारतत्त्वांच्या जगाची चर्चा करा.

आपल्या भाषेतल्या सगळ्या सामान्य नामांचा निर्देश अशा सारतत्त्वांकडे असतो ती बुद्धीने कळतात. पण ज्ञानेंद्रियांना त्यांचा अनुभव येत नाही. हे सारतत्त्वांचे जग हे अस्सल, खरेखुरे, वास्तविक असते, तर अनुभवाला येणारे हे रोजचे जग ही केवळ त्या जगाची अनुकृती आहे, सावली किंवा प्रतिबिंब आहे. तसे म्हटले तर सावली आणि प्रतिबिंबेही खरीच असतात. आपण आरशात बघताना आपले प्रतिबिंब खोटे आहे असे कधी तुम्हांला वाटले आहे का? पण सावली काय किंवा प्रतिबिंब काय त्यांचे अस्तित्व ज्याची ती सावली किंवा प्रतिबिंब आहे त्यावरच अवलंबून असते ना? त्याचप्रमाणे या जगाचे अस्तित्व त्या आकारांच्या जगावर अवलंबून असते असे प्लेटोचे म्हणणे आहे.

अॅरिस्टॉटल

प्लेटोचा शिष्य अॅरिस्टॉटल याने मात्र त्या सारतत्त्वांच्या स्वतंत्र जगाची कल्पना पूर्ण नाकारली. आपण अनुभवतो ते जग हे एकमेव जग आहे, ते कायमच अस्तित्वात होते, आहे आणि असणार आहे,

असे त्याला वाटते. जगात बदल होतात. या बदलांचे प्रकार आणि त्यांची कारणे यांची त्याने सविस्तर चर्चा केली आहे. अॅरिस्टॉटलचा कारणतासिद्धांत आपण नंतर अभ्यासणारच आहोत. अॅरिस्टॉटलच्या सत्तामीमांसेत 'द्रव्य' ही संकल्पना मध्यवर्ती आहे. निर्मिती आणि विनाश या दोन मूलभूत बदलांखेरीजचे इतर सर्व बदल हे द्रव्यात होतात असे त्याचे प्रतिपादन आहे. वैशेषिकांप्रमाणेच अॅरिस्टॉटलही 'सत्' चा अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळ्या कोटी मांडतो. जे जे काही अस्तित्वात असते त्याची विभागणी द्रव्य, गुण, परिमाण, संबंध, स्थळ, काळ, स्थिती, क्रियाशीलता, निष्क्रियता, परिग्रह या दहा कोटींमध्ये म्हणजे प्रकारांत करता येते. वैशेषिकांप्रमाणेच या सर्व कोटींमध्ये द्रव्य ही कोटी सर्वात महत्त्वाची असे त्याचे मत आहे.

आधुनिक तत्त्वज्ञान

देकार्त

मध्ययुगीन आणि आधुनिक तत्त्वज्ञानातही सत्तामीमांसेमध्ये द्रव्यसंकल्पना महत्त्वाची मानली गेली. आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे द्रव्य ही कोटी इतर कशावर अवलंबून नसते, पण इतर कोटी मात्र त्यांच्या अस्तित्वासाठी द्रव्यावर अवलंबून असतात. आधीचेच उदाहरण घ्यायचे, तर नारिंगी रंग, गोल आकार, आंबट-गोड चव या सगळ्या गोष्टी संज्ञांच्या असतात. रंग, आकार, वस्तुमान, चव हे सगळे कशाचे तरी असल्याखेरीज अस्तित्वातच असू शकणार नाही.

‘आधुनिक तत्त्वज्ञानाचा जनक’ असे ज्याला म्हटले जाते, तो फ्रेंच तत्त्वज्ञ रेने देकार्त याने ‘जे स्वयंभूपणे अस्तित्वात असते ते द्रव्य’ अशी द्रव्याची व्याख्या केली.

गेल्या वर्षी तुम्ही देकार्तच्या संशयपद्धतीचा अभ्यास केलेलाच आहे. या संशय पद्धतीच्या आधारे देकार्त ‘मी विचार करतो म्हणून मी आहे’ या निःसंशयपणे सत्य असलेल्या निष्कर्षापर्यंत पोहोचला. मात्र हा ‘मी’ म्हणजे नक्की कोण याचा सखोल विचार करताना देकार्तने द्वितत्त्ववाद स्वीकारला. त्या काळात प्रचलित असलेल्या समजुतीनुसार विचार करणे आणि त्याच्याशी संबंधित क्रिया या शरीराच्या नव्हे तर मनाच्या असतात. बुद्धी, भावना, इच्छा या सगळ्यांचे मूळ मनात असते. याचा अर्थ असा, की ज्या ‘मी’ चे अस्तित्व देकार्तने निःसंशयपणे सिद्ध केले, तो ‘मी’ म्हणजे मन होते. प्रत्यक्षात मात्र आपण ‘मी’ हा शब्द वापरतो, तो शरीर आणि मन यांनी मिळून आपले जे अस्तित्व असते त्याच्यासाठी.

देकार्तने असे मत मांडले, की शरीर आणि मन ही दोन स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असलेली द्रव्ये आहेत. शरीर हे जडद्रव्याचे बनलेले असते, भौतिक स्वरूपाचे असते. जडद्रव्य काल आणि अवकाश दोन्हीमध्ये अस्तित्वात असते, ते ज्ञानेंद्रियांच्याद्वारे अनुभवाला येते. हे जडाचे गुणविशेष आहेत. याउलट, चैतन्य हे ज्याचे स्वरूप आहे ते मन किंवा आत्मा मात्र अवकाशात नसते, तसेच ते बाह्यइंद्रियांच्या अनुभवाला येत नाही. विश्वात जडद्रव्य आणि चेतनद्रव्य अशी दोन परस्परविरोधी गुणधर्म असणारी स्वतंत्र द्रव्ये अस्तित्वात आहेत असा देकार्तचा निष्कर्ष होता. मात्र मानवाच्या ठिकाणी ती परस्पर आंतरक्रियेने एकत्र नांदतात. इथे हे ध्यानात घ्यायला हवे की जडद्रव्य आणि चेतनद्रव्य ही एकमेकांपासून स्वतंत्र आहेत. त्यांचे अस्तित्व एकमेकांवर अवलंबून नाही. मात्र ती स्वयंभू नाहीत. या दोन्हीची निर्मिती ईश्वराने केलेली आहे. त्यामुळे वर देकार्तने दिलेली द्रव्याची व्याख्या पाहिली तर केवळ ईश्वरालाच ती लागू पडते. ईश्वर निर्मित विश्वात मात्र परस्परांपासून स्वतंत्र या मर्यादित अर्थाने जड आणि चेतन यांना ‘द्रव्ये’ म्हणून संबोधता येते. देकार्तची सत्तामीमांसा द्वितत्त्ववाद आणि वास्तववाद मानणारी आहे.

स्पिनोझा

देकार्तनंतर त्याच बुद्धिवादी पंथीतील स्पिनोझा या तत्त्वज्ञाने मात्र देकार्तचा द्वितत्त्ववाद नाकारून एकतत्त्ववादाची मांडणी केली. त्यासाठी त्याने जो युक्तिवाद केला, तो देकार्तने द्रव्याची जी व्याख्या केली, तिच्यावरच आधारित होता. स्पिनोझाने असे मत मांडले की द्रव्याचे अस्तित्व जर इतर कशावरही अवलंबून नसते, तर त्याचे पूर्ण ज्ञान मिळवण्यासाठी इतर कशाचेही ज्ञान असण्याची आवश्यकता भासता कामा नये. आपल्या अनुभवाला मात्र असे येत असते, की कुठल्याही एका वस्तूची पूर्ण माहिती घ्यायची असेल, तर तिच्याशी संबंधित इतर वस्तूंचीही माहिती मिळवावी लागते. पेन म्हणजे काय, हे आपल्याला जाणून घ्यायचे असेल, तर पेन ज्यावर लिहिते तो कागद, जे लिहिले जातात ते शब्द किंवा भाषा, ते वाचू शकणारे लोक हे सगळे आपल्याला ठाऊक असावे लागते. ही यादी कितीही लांबवता येऊ शकते.

थोडक्यात, जगातील सर्व वस्तू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या एकमेकांशी संबंधित असतात असे दिसते. त्याचप्रमाणे त्या एकमेकांवर अवलंबूनही असतात. या सर्व वस्तू, किंबहुना जे जे काही अस्तित्वात आहे, ते एकाच मूळ, अमर्याद, अनादी, अनंत अशा सत् तत्त्वाचे किंवा द्रव्याचे अंश आहेत, असे प्रतिपादन स्पिनोझाने केले. या मूळ द्रव्याला त्याने ‘ईश्वर’ किंवा ‘निसर्ग’ असे नाव दिले. हे एकच एक तत्त्व संपूर्ण विश्वात आणि त्यातील प्रत्येक गोष्टीत भरून राहिले आहे असे स्पिनोझाचे प्रतिपादन होते. हे मत सर्वेश्वरवाद म्हणूनही ओळखले जाते.

लाईब्निझ

वर पाहिलेली द्रव्याची संकल्पना स्वीकारणारा तिसरा तत्त्वज्ञ म्हणजे लाईब्निझ. याने देकार्तचा द्वितत्त्ववाद आणि स्पिनोझाचा एकतत्त्ववाद हे दोन्ही नाकारून अनेकतत्त्ववादाची मांडणी केली. प्राचीन अणुवाद्यांप्रमाणे लाईब्निझनेही असा युक्तिवाद केला, की दृश्य वस्तूंचे विभाजन करत गेल्यास आपण ज्याचे पुढे विभाजन होऊच शकणार नाही अशा मूलद्रव्यांपर्यंत म्हणजे अणूपर्यंत पोहचू. मात्र हे अणू पूर्णतः जड किंवा

भौतिक स्वरूपाचे नसून त्यामध्ये अगदी प्राथमिक पातळीवरची जाणीव/चैतन्यही असते असे मत त्याने मांडले. या अणूना त्याने *monad* असे नाव दिले. 'मोनोड' या शब्दाला मराठीत 'चिदणू' हा प्रतिशब्द वापरला जातो.

जगात असे असंख्य 'चिदणू' आहेत आणि सर्व निर्जीव आणि सजीव या चिदणूंच्या एकत्र येण्यातून तयार होतात. सगळे विश्वच या चिदणूंची एक श्रेणीबद्ध रचना आहे. यात सर्वश्रेष्ठ स्थान हे परमेश्वराचे आहे. त्यानेच सर्व चिदणूंची निर्मिती केली आहे. एवढेच नव्हे, तर गणिती नियमानुसार या असंख्य चिदणूंच्या तत्त्वतः असंख्य रचना शक्य असतानाही जी सर्वोत्तम रचना आहे, ती ईश्वराने या विश्वाच्या रूपात साकारली आहे असे लाईबनिझने प्रतिपादन केले. अशा प्रकारे लाईबनिझ अनेकतत्त्ववाद आणि चिद्वादाची सांगड घालतो असे म्हणता येईल.

हेगेल

पारमेनिडिस आणि स्पिनोझा यांच्याप्रमाणे हेगेलने देखील एकतत्त्ववादाचा पुरस्कार केला. पण त्याचा एकतत्त्ववाद त्या दोघांपेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. पारमेनिडिसच्या अंतिम सत्मध्ये गती, बदल, काल यांना स्थानच नाही. स्पिनोझाचे मत असे होते, की मूलतत्त्वाचे असंख्य गुणधर्म आहेत आणि त्या सगळ्यांचे ज्ञान मनुष्याला होणे अशक्य आहे; कारण माणसाच्या बुद्धीला मर्यादा आहेत. विश्वातील सगळ्या गोष्टी एकमेकांशी संबंधित आणि एकमेकांवर अवलंबून आहेत. कारण त्यांच्या मुळाशी एकच सत् तत्त्व आहे. सगळे विश्व या सत् तत्त्वापासूनच निर्माण झाले आहे, असे हेगेलही मानतो. या तत्त्वाला तो 'केवल' असे संबोधतो.

'केवल' म्हणजे ज्याचे अस्तित्व इतर कशाच्याही सापेक्ष नसते, जे निरपेक्षपणे असते ते! हे 'केवल' जड नसून चेतन आहे असेही हेगेलचे मत आहे; त्याला तो बुद्धिरूपही मानतो. थोडी वेगळी भाषा वापरून सांगायचे तर हे 'केवल' म्हणजे जणू, जी बुद्धिरूप आहे किंवा बुद्धिशील आहे अशी मूळ शक्ती किंवा ऊर्जा आहे. ती स्वभावतःच गतिशीलही आहे. त्यामध्ये अनेक क्षमता, शक्यता सुप्त अवस्थेत आहेत. या क्षमतांचे पूर्ण प्रगटीकरण करून स्वतःलाच संपूर्णपणे जाणून घेणे हे या

'केवला'चे साध्य आहे. त्यासाठीच्या खटाटोपापासून अवघे विश्व आकाराला आले आहे. हे चैतन्यच जडाचे रूप घेऊन प्रगट होते आणि नंतर क्रमाक्रमाने विश्वाचा विकास होत जातो. या विकासाचा एक विशिष्ट आराखडा असतो. त्याला 'द्वंद्वविकास' असे म्हणतात. म्हणजे दोन विरोधी तत्त्वांच्या संघर्षातून एक तिसरे, अधिक चांगले तत्त्व निष्पन्न होते. त्यानंतर त्या तत्त्वाच्या विरुद्ध स्वरूपाचे तत्त्व निर्माण होऊन पुन्हा या दोन तत्त्वांचा संघर्ष होतो आणि नवे तत्त्व जन्म घेते. याच नमुन्यानुसार विश्वाचा विकास होत राहतो असे हेगेलचे मत आहे.

चला बोलूया!

अद्वैत वेदांत आणि हेगेलच्या एकतत्त्ववादी आणि चिद्वादी सत्तामीमांसेतील साम्य व भेदांची चर्चा करा.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

माणसाने जग समजावून घेण्याचा प्रयत्न पूर्वीपासून केला. जग अनेकविध वस्तुमात्रांनी भरलेले आहे. परंतु त्यांच्यात काही साम्य आहे का? भेद असेल तर तो कशाने उद्भवतो? वरवर वेगळ्या दिसणाऱ्या वस्तुमात्रांचे मूळ एक असेल का? असे प्रश्न सुरुवातीच्या काळात निर्माण झाले. विश्वासबंधीच्या अपार कुतूहलातून हे प्रश्न निर्माण झाले होते. याची उत्तरे शोधताना वेगवेगळ्या पद्धती वापरल्या गेल्या. अनेकदा स्वानुभवातून ती उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न झाला, तर कधी अनुभवाला कल्पनेची जोड देऊन ही उत्तरे शोधली गेली. काही वेळा प्रत्यक्ष प्रयोग केले गेले. आपण आताच्या काळातही करतो असे अगदी साधे साधे प्रयोग. म्हणजे पारा वापरून वायुभारमापक बनवणे, उंचावरून पडणाऱ्या वस्तूंचा वेग मोजणे इत्यादी. यातून प्रयोगाधिष्ठित उत्तरे मिळू लागली. प्रयोग केल्याने जे निष्कर्ष हाती आले ते सर्वांना पडताळून बघता येतील असे होते. त्यामुळे असे ज्ञान वस्तुनिष्ठ म्हणून गणले जाऊ लागले.

यथावकाश, या प्रयोगांच्या साधनांत अधिकाधिक अचूकता येत गेली. वस्तुनिष्ठ ज्ञान मिळवण्यासाठी साधने आणि प्रयोग अनिवार्य ठरले. अशा तऱ्हेने

वस्तुनिष्ठ सत्याचा अभ्यास करण्याच्या पद्धतीला विज्ञान किंवा विज्ञानाची पद्धती म्हणून ओळखले जाऊ लागले. 'काय आहे त्याचा शोध' हे मूळ उद्दिष्ट कायम होते, परंतु विज्ञानाची वाटचाल जशी पुढे चालू राहिली त्यात प्रश्न अधिक नेमके होत गेले. एका प्रश्नाचे उत्तर शोधताना पुढचे प्रश्न समोर येत राहिले. स्थूल पदार्थाचे वर्तन तपासताना अणुपातळीवर वेगळी घडामोड चालते असे दिसून आले.

साधने जशी बदलली तसे त्याबरोबर समोर येणारे विश्वाचे रूप नवनवीन दर्शन घडवत राहिले. यातल्या प्रत्येक नव्या वस्तू (entity) अथवा घटिताला पूर्वीपासून काही नाव असणे शक्यच नव्हते. हे नवीन ज्ञान होते. त्यासाठी नव्या परिभाषेची गरज होती. उदाहरणार्थ, अणुकेंद्रक असे काही प्रत्येक अणूच्या आत असते याची सूक्ष्मदर्शक आणि अन्य साधनांखेरीज कल्पना करणे अशक्य होते. अशी नवी परिभाषा विज्ञानाने वेळोवेळी स्वीकारलेली आहे. काही वेळा मूळच्या परिभाषेशी तिचे तंतोतंत साम्य दिसते. तर काही वेळा शब्द तोच राहिला असला तरी अर्थाच्या छटेत फरक पडलेला असतो. कण, अणू हे शब्द फार पूर्वीपासून वापरले गेले आहेत परंतु आता आपण त्याचा जो अर्थ जाणतो तो आणि आधीचा अर्थ यांत तपशिलाचा फरक मोठा आहे. काही वेळा आधीची परिभाषा कालबाह्य झाली आहे. 'इथर' (ether) हे त्याचे एक उदाहरण. आपण ज्याला मन किंवा कधीकधी हृदय म्हणतो तेव्हा खरे म्हणजे मेंदूबद्दल बोलत असतो. या प्रकारचे बदल विज्ञानाने स्वीकारले. या कारणाने परिभाषा वापरताना जुन्यानव्याची गल्लत होऊ शकते. त्यामधून वैचारिक गोंधळ होऊ शकतो. म्हणून अशी चुकीची तुलना करणे आपण टाळले पाहिजे.

'काय आहे' या संदर्भातील विज्ञानविचार आपण पाहिला. या विचाराचा परामर्श, यासंबंधीच्या नीतीविषयक परामर्शाशिवाय अपूर्ण आहे.

प्रश्न असा आहे, की माणसाचा उत्तरे मिळवण्याचा खटाटोप नेमका कधी थांबतो, थांबतो की नाही, आपल्याला हवे ते उत्तर मिळाले असे त्याला केव्हा वाटते याविषयी प्रश्न पडावेत अशी स्थिती विज्ञानाच्या वाटचालीत निर्माण होताना दिसते. भौतिक द्रव्य आणि ऊर्जा यासंबंधात महत्त्वाचे नियम हाती आलेले असताना त्यांचा मानवी जीवनावर नेमका कसा प्रभाव पडतो याची

चला लिहूया!

सत्तामीमांसेतील जे प्रश्न विज्ञानाने सोडवलेले नाहीत असे तुम्हांला वाटते अशा प्रश्नांची यादी सहाध्यायीच्या मदतीने तयार करा.

“काय आहे”? या प्रश्नाचे उत्तर विज्ञानात आताच्या काळात कसे दिले जाते? आपल्या सभोवतालचे विश्व सूक्ष्म कणांचे (molecule, atom, ion, photon) बनलेले आहे. त्यांच्या अस्तित्वामुळे चार प्रकारची बले किंवा forces उद्भवतात. ती बले आहेत: गुरुत्वाकर्षण बल, विद्युतचुंबकीय बल व दोन केंद्रकीय बले. पदार्थाचे गुणधर्म व त्यांच्यातील प्रक्रिया, सजीवांची वाढ व वर्तणूक यांवर या बलांचा प्रभाव दिसून येतो. आपण यंत्रे व उपकरणे तयार करतो व वापरतो. त्यांचे कार्य देखील निसर्ग नियमांना अनुसरूनच चालते. म्हणूनच निसर्ग आणि त्यांचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. या बलांमुळे सूक्ष्म कणांची हालचाल होते. या हालचालींस आपण ऊर्जा म्हणतो. या परिभाषेत सध्याचे विज्ञान सत्तामीमांसेतील मूळ प्रश्नाचे उत्तर देते.

अर्थात ही केवळ ओळख आहे. विज्ञानाच्या अनेक शाखा 'काय आहे' या प्रश्नाचा मागोवा घेत आहेत. त्यातून काही महत्त्वाचे नियम आपल्या हाती लागले आहेत. यांना आपण वैश्विक निसर्गनियम असे संबोधतो. असे नियम हाती लागणे ही विज्ञानाची मोठी झेप आहे.

चर्चा फारशी होताना दिसत नाही. त्याऐवजी विश्व कोणत्या स्फोटापासून निर्माण झाले आणि ते कधी पूर्ण प्रसरण पावणार आहे हा जास्त कुतूहलाचा विषय ठरतो. केवळ विचारांच्या पातळीवर हे कुतूहल असते तर प्रश्न निर्माण झाले नसते. परंतु यासाठी साधने वापरली जातात. फार मोठ्या प्रमाणावर संसाधनांची गरज भासते आणि मग मर्यादित असलेली संसाधने खर्च करण्यात प्राधान्य कसे ठरवावे असे प्रश्न निर्माण होऊ लागतात. ज्या माहितीचा आताच्या मानवी जीवनाला फारसा उपयोग नाही ती मिळवण्यावर संसाधने खर्च करावीत की नाही

अशांसारखे प्रश्न उपस्थित होतात. हे नीतिमीमांसेतील प्रश्न विज्ञानाच्या वाटचालीत महत्त्वाचे आहेत. वैज्ञानिकदेखील त्यासंदर्भात वेगवेगळी भूमिका घेतात. यातून योग्य काय ते पुढे चालत राहण्याची शक्यता वाढते. पण विज्ञानात काय चालू आहे याची माहिती केवळ विज्ञानसमुदायातील सदस्य नव्हे तर इतरांनीही घेतली तर वैज्ञानिक दृष्टिकोन जीवनात अधिक

चांगल्याप्रकारे स्वीकारता येईल. विज्ञानाच्या नैतिक पैलूंची वैज्ञानिकांनी आणि समाजाने केलेली चर्चा विज्ञानाची वाटचाल सर्वांसाठीच हितकर पद्धतीने व्हावी यासाठी उपयुक्त ठरते.

शब्दसूची

परिभाषा - Terminology
भौतिकद्रव्य - Material substance
चेतनद्रव्य/चैतन्य - Consciousness
शाश्वत - Eternal
नित्य - Permanent
अविनाशी - Indestructible
सोपाधिक - Conditional
भाव - Existence
सामान्य - Generality

द्रव्य - Substance
अभाव - Non-existence
अपरिवर्तनीय - Non-changing
आकर्षण - Attraction
विकर्षण - Repulsion
आकारांचे जग - World of ideas/forms
स्वयंभू - That which exists by itself
अणुवादी - Atomism
घटित - Phenomenon

स्वाध्याय

प्रश्न १

कंसातील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण लिहा.

- (१) वस्तूचा अनुभव वस्तूचे रूप, रंग, आकार, प्रकार इ. या स्वरूपाचा असतो.
(भौतिक, काल्पनिक, तात्त्विक)
- (२) अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व गोष्टींचे वर्गीकरण दर्शनाने जीव-अजीव या प्रकारात केले.
(सांख्य, जैन, न्याय)
- (३) ज्ञान मिळवण्यासाठी साधने आणि प्रयोग अनिवार्य ठरले.
(व्यक्तिनिष्ठ, आंतरव्यक्तिनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ)
- (४) प्लेटोच्या मते, दृश्य जगाचे अस्तित्व जगावर अवलंबून असते.
(आकारांच्या, प्रतिबिंबांच्या, भौतिक वस्तूंच्या)
- (५) देकार्तच्या मते, विश्वात जडद्रव्य आणि चेतनद्रव्य अशी दोन गुणधर्म असणारी स्वतंत्र द्रव्ये अस्तित्वात आहेत.
(परस्परविरोधी, परस्परावलंबी, परस्परसंबंधी)

प्रश्न २

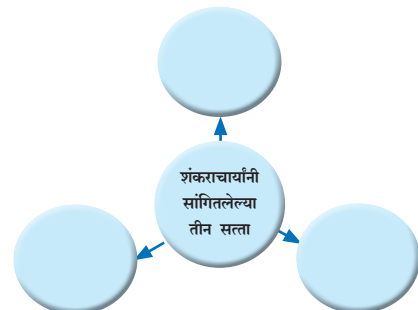
गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा.

- (१) थेलिस, अनाक्झिमिनस, हेराक्लिटस, देकार्त
 - (२) जडवाद, वास्तववाद, असत्कार्यवाद, चिदवाद
- पुढील विधाने सत्य की असत्य ते सकारण सांगा.
- (१) लाईबनिझ हा एकतत्त्ववादी होता.
 - (२) पारमेनिडिसच्या मते सत् परिवर्तनशील आहे.
 - (३) चार्वाक जडवादाचे पुरस्कर्ते आहेत.
 - (४) शंकराचार्य प्रातिभासिक सत्ला अंतिम सत् मानत नाहीत.

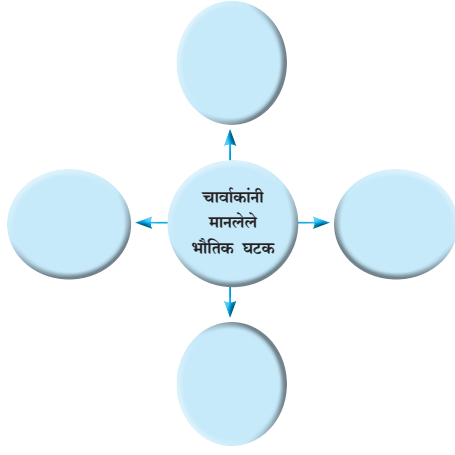
प्रश्न ४

(१)

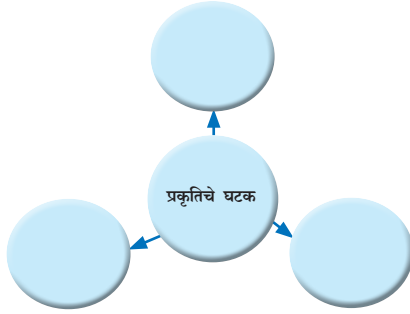
संकल्पनाचित्र/तक्ता/ओघतक्ता पूर्ण करा.

(२)

(३)

प्रश्न ५

पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांमध्ये उत्तरे लिहा.

- (१) सूक्ष्म कणांमुळे विश्वात कोणती बले उद्भवतात?
- (२) वैशेषिकांनी किती द्रव्ये सांगितली? ती कोणती?
- (३) हेगेलने सांगितलेली द्वंद्वविकासपद्धती काय आहे?
- (४) डेमॉक्रिटसने सांगितलेली अणूची वैशिष्ट्ये सांगा?

प्रश्न ६

टीपा लिहा.

- (१) अभाव
- (२) एकतत्त्ववाद
- (३) हेरेक्लिटसची सत्ची कल्पना
- (४) वैशेषिकांनी सांगितलेले अणूचे स्वरूप
- (५) हेगेलची 'केवल' ही संकल्पना.

प्रश्न ७

खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करा.

- (१) एकाच नदीत दोन वेळा पाऊल टाकता येत नाही.
- (२) स्वीकारलेली परिभाषा कालबाह्य होणे.

प्रश्न ८

फरक स्पष्ट करा.

- (१) जडवाद व चैतन्यवाद
- (२) द्वितत्त्ववाद व अनेकतत्त्ववाद.

प्रश्न ९

देकार्तचा द्वितत्त्ववाद आणि स्पिनोझाचा एकतत्त्ववाद यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करा.

प्रश्न १०

सांख्यांचा सत्विषयीचा विचार पूर्णपणे स्पष्ट करा.

प्रश्न ११

पुढील प्रसंगावर संवाद लिहा.

स्वप्नात अनुभवाला येणाऱ्या गोष्टी खऱ्या असतात असे मानणाऱ्या सहाध्यायीला 'प्रातिभासिक सत्'ची संकल्पना समजावून सांगणे.

उपक्रम

जडवाद व चैतन्यवाद यांतील तत्त्वचर्चेवर आधारित नाट्यप्रवेश तयार करा व त्याचे वार्षिक स्नेहसंमेलनात सादरीकरण करा.

डेविड ह्यूम, इमॅन्युएल कांट
जेरेमी बेन्थॅम, जे.एस.मिल

रेनेसाँ कालखंड
रेने देकार्त, बेनेडिक्ट, स्पिनोझा, जॉन लॉक,
जॉर्ज बर्कले, जी.डब्ल्यू.लायबनिझ

प्रस्तुत कालरेषा पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाची कालरेषा आहे. या कालरेषेत काही प्रमुख तत्त्वज्ञ आणि काही महत्त्वाचे कालखंड कालक्रमाने दिलेले आहेत. पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास समजावून घेण्यासाठी या कालरेषेची मदत होईल.